

РОЗВИТОК ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СЕРЕДИНІ XVII - КІНЦІ XVIII СТОЛІТТЯ

Дмитро Вікторович СЛИНЬКО,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії та історії
держави і права факультету №1
Харківського національного
університету внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0001-7960-615X>*

Формування української державності в ході Національно-визвольної війни українського народу у 1648-1654 роках справило суттєвий вплив на розвиток процесуального права. Істотно зросло застосування «козацького права» - неписаних норм звичаєвого права та нового джерела права – гетьманських та полковницьких універсалів. На початку існування Української козацької держави за своєю формою процес носить обвинувальний характер [1, с. 140]. Хоча певною мірою судочинство на території України у той час розвивалося під впливом західних країн, проникнення інквізиційного процесу на терени українських земель проходило дуже повільно. Причинами цього були збереження традицій Руської Правди, яка визначала формою судочинства обвинувально-змагальний процес та відсутність чіткого поділу процесу на цивільний та кримінальний. У той же час, за наявності певних умов – в справах, пов'язаних з державною таємницею та вищими посадовими особами, які перебували під «протекцією» гетьмана тощо, – застосовувався інквізиційний процес [2, с. 21]. Як правило, позови та інші заяви викладались усно. За сприяння родичів та громадськості сам ініціатор справи провадив дізнання та попереднє слідство. З кінця XVII століття уповноважені особи почали виконувати слідчі дії у справах особливої важливості та у справах про тяжкі злочини. Такі дії в судових документах називалися «розшук», «інквізиція» [3, с. 48].

Чинними залишаються в Україні норми права польсько-литовського періоду, зокрема положення Литовських статутів з деяким змінами. У судочинстві часто використовували Магдебурзьке право, нормами якого поряд з іншими джерелами керувалися не тільки магістратські суди, а й полкові козацькі суди. Але слід відзначити, що в Україні використовували не оригінали німецьких збірників законів, а переважно їхні переробки. Найбільш поширеними в Україні переробками були «Право Магдебурзьке», «Зерцало саксонів» П. Щербича, «Порядок прав цивільних магдебурзьких» Б. Троїцького, «Право цивільне Хелмінське» П. Кушевича [2, с. 20]. Використання в адміністративній та судовій практиці польсько-литовських нормативно-правових актів з одної сторони забезпечувало самостійний розвиток української правової системи. З іншої ж сторони, це їх застосування було пережитком минулого укладу. Значна частина положень цих актів не відповідали соціально-економічним умовам та суперечили одне одному.

Після того, як Україна увійшла до складу Московського царства в 1654 році на частині її території, зокрема на Слобожанщині, було запроваджено «Соборне укладення» 1649 року. Цей кодифікований акт визначав всю правову систему Російської держави того часу. Одночасно «Соборне укладення» закріплювало норми кримінального, кримінально-процесуального та цивільно-процесуального права. Як нормативно-правовий акт це укладення остаточно закріпило феодальне право, за яким народ судили за порушення царської волі та закону [4, с. 561]. З прийняттям «Соборного укладення» суд отримав право розглядати кримінальні та цивільні справи відносно усіх верств населення без жодних виключень. Крім того, з правової точки зору було унеможливлено розгляд справ суддями, які мали зацікавленість у результатах їх розгляду. Закриття справ могло відбуватися за примиренням сторін, якому, як правило, передувало відшкодування винуватою стороною заподіяної шкоди та майнових претензій. Для цього сторони повинні були з'явитися в судове засідання. Перебіг судового засідання фіксувалося письмово за допомогою протоколу судового засідання. Стягнення заявлених збитків було обов'язковим, якщо справа розглядалася по суті [5, с. 31, 226].

На нашу думку, Литовські статuti, універсали гетьманів та полковників, переробки Магдебургського права та «Соборне укладення», які діяли на території України у той час послужили основою подальшої процесуалізації права, формуванню його інститутів у майбутньому.

У той же час слід відзначити, що загальні норми права Російської держави на території України до кінця XVII століття не застосовувалися. Силу мали лише нормативні акти, котрі російська влада спеціально видавала для впровадження на території Гетьманщини. Але на теренах Слобожанщини російське законодавство впроваджувалося активно й витісняло норми звичаєвого права [2, с. 21].

На землях Запорізької Січі діяло не підпорядковане кодифікації звичаєве право, норми якого права залишалися найважливішою формою права аж до кінця її існування. Оскільки процедура розгляду кримінальних та цивільних справ була доволі чітко регламентована, вони розглядалися окремо. Шкода («вред»), завдана здоров'ю, майну чи запорізькій громаді розглядалася як злочин. справи щодо завданої шкоди розглядалися курінними отаманами та паланковими полковниками. При цьому правдивість наданих сторонами свідчень забезпечувалася присягою, але допускалося застосування тортур. Покарання за злочин передбачало залякування («устрашение») і відшкодування завданої майнової шкоди. Це був період відокремленого, на певній території, звичаєвого права. Це право характеризувалося специфікою суспільного життя Запорізької Січі, яке було зумовлене здебільшого військовою демократією [4, с. 562].

Зберегло у той період в Україні своє значення і церковне звичаєве право. Але підпорядкуванням української православної церкви Московському патріарху в Україні спричинило поширення нормативних актів, прийняти ієрархами московської православної церкви. Слід відзначити здійснило вагомий внесок, яке зробило церковне право у застосування процесуальної техніки, а саме: правосуддя мало писаний характер; свідчення почали даватися під присягою, під загрозою відповідальності за не-

правдиві відомості; з'явився інститут представництва; судові витрати почали покладатися на винну сторону [2, с. 19].

Розвиток права взагалі і процесуального права зокрема в Україні у вказаний період характеризується завершенням становлення української національної правової системи та першими спроби кодифікації права. Окремі норми процесуального права містилися в законодавчих актах – в гетьманських універсалах, універсалах генеральної військової канцелярії, в ордерах та інструкціях гетьмана, генеральної військової канцелярії, генерального військового суду [6, с. 74]. У 1722–1723 рр. гетьман Лівобережної України Павло Полуботок видав три універсали, в яких приписувалося усунути недоліки в діяльності судів та вимагалось дотримання інстанційного порядку подання апеляцій. А Інструкція гетьмана Данила Апостола судам від 13 липня 1730 р. встановлювала порядок розгляду справ у полкових, сотенних і сільських судах, види допустимих доказів тощо [7, с. 13]. Після входження України до складу Росії і особливо з початку XVIII ст. в судочинстві почали застосовуватися російські правові акти. Серед них серед велике значення мав іменний указ Петра I від 5 листопада 1723 р. «Про форму суду», який скасовував розшукову форма процесу, а суд визнавався його єдиною можливою формою [8, с. 395, 456]. У 1743 році був підготовлений кодифікований збірник правових норм під назвою «Права по которым судится малороссийский народ». В цьому нормативно-правовому акті норми адміністративного та цивільного процесуального права поділялися за окремими артикулами [9, с. 165, 200]. Відзначальною рисою процесуального права України того часу була відкритість, тобто прилюдність, гласність судочинства. Інститут прилюдності судочинства на теренах України, на відміну західноєвропейських держав, навіть у часи середньовіччя не мав такого обмеження.

Важливим джерелом права, як і в попередні часи, залишилося звичаєве право. При цьому воно зазнало суттєвих змін за формою і змістом. Певних змін норми звичаєвого права зазнали також за широтою та порядком застосування. Положення звичаєвого права, які не суперечили законодавству Московського царства, а згодом Російської імперії, підтверджувалися санкціонуванням державної влади.

Крім того, у XVIII столітті російські форми судочинства і правові джерела починають суттєво змінювати характер процесуальних дій. За українським правовими джерелами суд проходив у змагальній формі, активну роль відігравали обидві сторони. Таким чином вони захищали свої права, доводили свою правоту, мали право самостійно представляти докази та очевидців з метою підтвердження своїх інтересів. Усі стадії процесу проходили відкрито і публічно, що давало можливість робити свідчення і заявляти, клопотатися про винесення судом бажаного рішення [6, с. 105]. Під впливом російські форм судочинства і правових джерел у проведенні слідчих дій починають керуватися інквізиційно-розшуковим процесом, який почав застосовуватися у Московському царстві в кінці XV століття на основі «Судебника» Івана III 1497 р. «Судебник» відзначався закритістю процесу на всіх стадіях, ретельною фіксацією усіх процесуальних дій та усього судочинства. В результаті насадження у судочинстві Гетьманщини інквізи-

ційно-розшукового процесу, публічний виїзд на місце скоєння злочину для проведення попереднього слідства змінюється викликом на слідство для проведення допиту [10, с. 26].

У свою чергу, на території Правобережної України та Західної Волині (до приєднання їх до складу Російської імперії в 1793 та 1795 рр.) найважливішими джерелами права залишались акти центральної влади Речі Посполитої, переробки магдебурзького права, III Литовський статут, а також норми звичаєвого права. Крім того, у 1768–1775 рр. польським Сеймом були затверджені так звані Кардинальні права. Вони гарантували панування католицької церкви та шляхти в усіх сферах життя.

Отже, процесуалізація права на теренах України у середині XVII-кінці XVIII століття проходила спочатку завдяки поєднанню українського звичаєвого права, Руської Правди та нормативних актів Польського королівства і Великого князівства Литовського. Подальший розвиток процесуального права ґрунтується на універсалах гетьманів та полковників, переробках Магдебургського права та російських формах судочинства і правових джерелах.

Список використаних джерел:

1. Стецюк Б. Р. Процесуальне право в Україні: тисяча років історії (X ст. – 20-ті рр. XX ст.). Харків, 2013. 560 с.
2. Атаманчук І. В. Генеза процесуального права України: тенденції, перспективи розвитку: дис. ... канд. юрид. наук : спец.12.00.01. Київ, 2014. 196 с.
3. Довідник з історії України: У 3-х т. К., 1993. Т. 1: А-Й. 239 с.
4. Курило М. П. Історичні передумови та особливості становлення цивільного процесуального права в Україні та світі. *Форум права*. 2013. № 1. С. 557 - 566. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2013_1_94
5. Соборное уложение 1649 года: Текст, комментарии/ АН СССР, Ин-т истории СССР, Ленингр. отд-ние; Руководитель авт. коллектива А.Г. Маньков; Подгот. текста Л.И. Ивиной: Комментарии Г.В. Абрамовича и др. Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1987. 448 с.
6. Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. (1648-1782). Львів: Ви-во Львів у-ту, 1967. 178 с.
7. Сиза Н. П. Суд і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини: автореф. дис. ...канд. юрид. наук. Спец. 12.00.09. К., 2002. 19 с.
8. Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. Законодательство периода становления абсолютизма. М.: Юрид. лит., 1986. Т. 4. 511 с.
9. Історія держави і права України: підручник / за ред. А.С. Чайковського. К., 2003. 495 с.
10. Слабченко М. Судівництво на Україні XVII-XVIII ст. Харків: Союз, 1919. 39 с.